

Şia ve Mutezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma

Niyazi KAHVECİ*

ABSTRACT

A Study on the Polemic (Raddiyah) Literature of the Shi'a and Mu'tazilah Sects. We have intended to collect the Raddiyah literature of the main sects of Islam; mainly of the the Sh'iite, and the Mu'tazilite, until the 5/11th century period.

The polemics in Islam has a long history, dates back to the death of the Prophet of Islam. With the light the raddiyah literature shed, we wished to find out the earliest compilation of the Raddiyah book and its sect, and the classification of the fields and the classes of these literature And also we have put forward the impacts why these literature has been created.

A number of effects can be summed up for the compilation of these literature. Such as: Enjoining the good and prohibiting the evil, the politics, intellectual trends and alien religions, the advent of Philosophy into Islam, and the sectarian struggle.

As we have able to discover the method of the raddiyah, it can be summarized as; the dialectical method in dialogical discussions. The scholar first, mentions the opponents' thought, and evidences which he assumes they are false, and he shows his contradictions, then by presenting his own evidences tries to refute them. Then he puts forward his idea as the most correct one. Both scholars employ the deductive method, which they strive to defend their conclusions reached before the discussion.

The earliest raddiyah book was written by Zaid b. Ali (d. 122/739) versus the sects of Murci'ah and Kadariyyah.

KEYWORDS: Polemic (raddiyah) literature of Islamic sects, Shi'ites, Mu'tazilites.

Giriş

Mezhepler, nakz, nakd, tehafut, tenâkuz, fesâd ve risâle ilâ şeklinde çok çeşitli isimler altında cedel eserleri yazmıştır. Hatta bu isimleri taşımayan eserleri içerisinde bile muhaliflerinin fikirlerini çürüten muhteva mevcuttur.

* Dr.

Fakat biz, ana mezheplerden Şî'a ve Mutezile'nin on birinci asra kadarki devrede sadece *reddiye* ismi ile başlayan literatürünün yazıldığı zamanı, sahaları ve muhatab kitlelerinin tespitini amaçladık. Bunu yaparken, alimlerin, elde edebildiğimiz kadarıyla ölüm tarihlerini esas alarak, eserleri kronolojik sıraya koyduk.

İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında karşılaşılan en önemli sorun olan, erken dönem müelliflerin genelde bütün eserleri için geçerli olan *reddiye* eserlerinin, günümüze kadar gelemeyişleri meselesi, bizim de karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle eserlerin muhtevaları hakkında tanıtıcı bilgi vermedik. Ayrıca, *reddiye* literatürü üzerine çalışmalar da yok denecek kadar azdır. *Reddiye* literatürünü tespit etmek, Kelam ilmi açısından bize önemli gelmektedir. D. Gimaret'ın belirttiği üzere, eğer İslam'da dogmatik teoloji (*el-İlmu'l-Kelam*), "konuşma ilmi" (*dialektike*) olarak biliniyorsa, bunu daha başından beri onun polemik ve savunma (*apologetique*) tabiata sahip olması gerçeğine boçludur.¹ Yazılı diyalog olan İslam *reddiye* literatürünün çok zengin olması bu tespiti teyid etmektedir. *Reddiyelerin* önemi, yöneticilerin, bir yere ordu sevkederken, beraberinde muhaliflere karşı redd ilmini bilen alimler göndermesinde görülmüştür.²

Nakd, nakz, tenakuz, tehafut ve risale ilâ... gibi, bir fikri red amacını taşıyan terminolojiler de mevcuttur. Fakat İslamın erken döneminde (2.-4. asır) yazılan bu nevi eserler, çoğunlukla, *Kitabu'r-Redd 'alâ...* (...a cevap) ismini taşımaktadır. İbn Kuteybe'nin *Kitabu İhtilâfi'l-Lafz ve'r-Redd ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, Hayyat'ın *Kitabu'l-İntisar ve'r-Redd alâ İbnî'r-Ravendî*, Eş'arî'nin *Kitabu'l-Luma' fi'r-Redd alâ Ehi'z-Zeyğ ve'l-Bide'* ve Bakıllânî'nin *Kitabu't-Temhîd fi'r-Redd ale'l-Mülhîde ve'l-Mu'attıla'*da olduğu gibi "*redd*" kelimesinin, bir veya iki kelimedenden sonra konan *reddiye* eserleri de vardır. Biz, "*Kitabu'r-redd*" veya sadece *er-redd* şeklinde isimlendirilen eserleri tespit ve tasnif edeceğiz. *Reddiye* geleneği, parçası bulunduğu cedele kısaca değinmek gerekir.

1. Cedel

Lügatte ipi sağlamca bükme, sağlam ve çetin olmak anlamına gelen³ ve içinde husumet ve kelama müracaat manasını bulunduran⁴ Arapça *cedel* kelimesi dinî veya din dışı konularda yapılan diyalog halindeki bütün mücadeleleri ifade eden cins isimdir.⁵ Terminolojik olarak, meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayanan kıyas; tartışmada

1 D. Gimaret, "Radd" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*2 (EI2) (Leiden, 1979), VIII/363.

2 Ahmed b. Said b. Abdulvahid eş-Şemmâhî (ö.928/1522), *Kitabu's-Siyer* (Umman, 1407/1987), I/137.

3 Muhammed Murteza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs* (y.y, t.y.), 7/253; Hasan Kazım Kadri, *Türk Lugatı* (İstanbul, 1928), 2/287.

4 Ebu Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekerîyye (ö. 395), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beirut, t.y.), 1/433.

5 Ali b. Abdulaziz el-Umeyrini, Hamid el-Gazzâlî'nin *el-Muntehal fi'l-Cedel* (Beirut, 2004), 77.

rakibi susturma yöntemi demektir.⁶ Cedel (eytişim), Batı dillerinde aynı anlamda kullanılan *dialektik* terimi, soru-karşılık yöntemiyle tartışma ve münakaşa sanatı demektir.⁷ Cedel usulü (*methode dialectique*), birbirine karşı düşünceleri cedel tekniği ile inceleme, bilme ve savunmadır.⁸ İslam alimlerine göre, cedel, iki zıt fikir üzerinde ve iki hasım arasında caridir. Bu taraflardan biri, 'mucibe' diğeri 'salibe'dir. Şeriatta iki zıt söz birleşmeyeceğinden biri subut bulacaktır. Cedelden amaç, hüccet tariki ile bir hadisede Allah'ın hükmünü ortaya çıkararak hasmının şüphelerini gidermek, müslümanlara zararlarını izale etmek ve mezhebinden döndürmektir.⁹

Cedelin atası olarak Herakleitos gösterilmektedir. Antikçağın en büyük düşünürü Herakleitos, *Polemos* (savaş, kavga, döğüş) kavramıyla, cedeli bugünkü anlamına çok yakın kullanmıştır. O, evrensel oluşmanın, karşıtların savaşıyla gerçekleştiğini ileri sürer. Herakleitos'un *polemos* kavramı müslümanlara *mucadele-cedel* olarak geçmiştir.¹⁰ Latinler, diyalektik (*dialectica*) terimini, konuşmak anlamında kullanırlardı. Antikçağ Yunanlıları, karşıt düşünceli iki kişinin (*dia*) konuşmasına (*logos*) *dialogos* derlerdi. Zenon, karşısındakinin kabul etmiş olduğu ilkelerden yola çıkarak onu çürütme sanatı olarak cedeli kullanmıştır. Sokrates'e göre cedel, bir doğurtma yöntemi idi. O, bir tartışmada, karşıt düşünceleri ortaya çıkarır ve bunları karşısındakine çözümlenerek gerçeği doğurtmaya çalışırdı.¹¹ Reddiye, savunmalı dinsel eser anlamında İlkçağ ve Ortaçağ Batısında kullanılan *apologie* (savunma) ve ondan türeyen *apologetique* terimlerinin karşılığına denk gelmektedir. Batı'da bu eserlerin en ünlülerinden biri, Kilise'nin önde gelenlerinden Tertullianus'un M.S. 200 yılına doğru yazdığı *Apologetique de Tertullien* adlı eseridir. Tertullianus, bu eserinde Hıristiyanlığı, Yunan çok tanrıcılığına karşı savunmaktadır.¹²

Cahiliyye devrinde Araplar arasında da mevcut olan cedel, Hz. Peygamberin teşrifi ile beraber başlayan İslam tebliği neticesinde yeni bir metot, muhatap ve boyut kazanmıştır.¹³ Kur'an-ı Kerim, cedeli emretmiş¹⁴ ve bizzat kendisi batıl ehline karşı, *cedel* örnekleri göstermiştir. Kuran'ın, cedel yapıp fikirlerini,

6 Y. Şevki Yavuz, "Cedel" md. *TDVİA*, 7/208.

7 O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 2/120; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul, 2005), 1/463.

8 O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 2/134.

9 İbn Akıl (ö. 513/1119), *Kitabu'l-Cedel*, thk. George Makdisi (Beirut, 1999), 203-4; Muhyiddin Yusuf b. el-Cevzi, *Kitabu'l-İzâh li-Kavânîni'l-Istilah fi'l-Cedel ve'l-Munâzara* (thk. Mahmud b. Muhammed es-Seyyid ed-Dağîm (Kahire, 1991), 100; Bekir b. Abdullah Ebu Zeyd, *er-Rudûd* (Riyad, 1414), 40, 55.

10 O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 5/220.

11 O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 2/121.

12 O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 1/185.

13 Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l Cedel* (1934, Daru'l Fikri'l Arabi), 40-2.

14 Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdadi (ö. 463), *el-Fakih ve'l-Mutefakkih*, thk. İsmail el-Ensari (Beirut, 1400), 1/233; Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam* (Beirut, 1495), 1/27, 2/20.

fikir ve ilim ile reddettiği kesimleri şöyle özetlemek mümkündür: Ölümünden sonra dirilmeyi inkar eden Dehriyye, yıldızlara tapan Sabiyye, ateşe tapan Mecusiler, Yahudi ve Hıristiyanlar, İblis, melekler ve diğerleri. Sünnet'te de cedele çokca rastlanmaktadır. Hz. Peygamber, Allah'a davette karşılaştığı ve Kuran'da zikredilen batıl ehlinin cedelini kavlen reddetmiş¹⁵ ve fiilen onlara karşı münazaralar yapmıştır.¹⁶ Böylece Kuran ve Sünnet, cedel ve münazaranın kaide, usul ve metodolojisini ortaya koymuştur. Kur'an, cedel amelîyesinde, muhatabın tabiatına göre burhan, hüccet, istidlal, mantık, dilbilgisi, edebiyat, kıyas, pozitif ilimler, kıssa, temsil ve akıl gibi vasıtaları kullanmıştır. Bir kaç asır reddiyelerde cereyan eden münazara ve cedel, 4/10. asrın ilk yarısında¹⁷ müstakil bir ilim halini alarak adab ve usul eserler yazılmaya başlanmıştır.¹⁸

2. Reddiye

Reddiye terimi, arapça '*redde*' fiilinden türemiştir. Bu kelimenin ikinci-muzari hali '*yeruddu*' ve masdarı, '*redd*, *terdâd*, *ridde*, *mered*'dir ve anlamı; yanlışlamak, delillerle çürütmek, bir halden bir hale çevirmek, cevap olarak geri döndürmek ve püskürtmektir. Zıddı, 'kabul etmek'tir. '*Redd 'alâ*' kabul etmemek, reddetmek, geri itmek, '*redd ilâ*' ise, havale etmek, cevap vermek, cevabını geri göndermek ve karşılık vermek anlamına gelmektedir.¹⁹ Kuran'da, istisnaları bulunsa da genellikle '*redd ilâ*', pozitif geri döndürmek²⁰ ve '*redd 'alâ*' ise yermek ve ayıplamak maksadıyla geri çevirmek²¹ şeklinde negatif

15 Bağdadi, *el-Fakîh*, 1/233; İbn Hazm, *el-İhkam*, 1/27; Hamd b. İbrahim el-Ösman, *Usûlu'l-Cedel ve'l-Munâzara fî'l-Kitab ve's-Sunne* (Kuveyt, 2001), 54.

16 İbrahim el-Ösman, *Usûl*, 62.

17 George Makdisi, *The Rise of Colleges* (Edinburgh, 1981), 108.

18 Cedel konusunda yazılan eserler: Ebu'l-Velid el-Bâcî (ö. 474/1024), *el-Minhâc fî Tertîbi'l-Hicâc*, nşr. Abdulmecid Türkî (y.y., 1407); Ebu İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1026), *el-Ma'ûne fî'l-Cedel*, et-Telhîs fî'l-Cedel fî Usûli'l-Fikh; İmamul-Harameyn el-Cuveynî, (419-478/1028-1080), *el-Kifâye fî'l-Cedel*, thk ve talk, nşr. Fevkiye Hüseyin Mahmud (Kahire, 1979); Hamid el-Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-Muntehal fî'l-Cedel*, thk. Ali b. Abdulaziz el-Umeyrinî (Beirut, 2004); Ebu'l-Vefa İbn Akil (ö. 513/1119), *Kitabu'l-Cedel*; Ebu Mansur el-Bervî (ö. 567), *el-Muktarah fî'l-Mustalah*, (Riyad, 2003); Şemsuddin es-Semerkkandî (ö. 600), *Risale fî Adbî'l-Bahs ve'l-Munâzara*, yazma, Milli Kütüp. Paris, no. 2350, '*Aynu'n-Nazar fî İlmî'l-Cedel*, yazma, Berlin Milli Kütüp. No. 1124; İmam Fahrüddin er-Râzî (ö. 606), *Kitabu'l-Cedel*, yazma eser, Köprülü Kütüphanesi, no, 3/5.19; Seyfüddin Ali el-Amidî, *Cedelu'l-Amidî*; Takiyüddin Muzaffer el-Ezdi, *Şerhu'l-Muktarah fî'l-Mustalah*; Esirüddin el-Ebherî (ö. 663), *el-Kavâdîhu'l-Cedeliyye* (Riyad, 2003); Şihabuddin eş-Şerîf el-Merâğî, *Cedelu's-Şerîf*, yazma eser, Hizanetu'r-Ribat, no. 1022; Yusuf b. Abdurrahman İbnu'l-Cevzî (ö. 656), *Kitabu'l-İzâh li-Kavâinî'l-İstılâh fî'l-Cedel ve'l-Munâzara* (Kahire, 1995); Necmüddin et-Tufî (ö. 716/1316), '*Alamu'l-Cezel fî İlmî'l-Cedel*, yazma, Süleymaniye Kütüp. No. 2315, nşr., thk. Heinrich Wolfhard (Wiesbaden, 1987).

19 Hüseyin Ahmed Zekerîyye, *Mucem Mekâyis*, 2/386; Muhammed b. Mükrem İbn Manzûr (ö. H.711), *Lisânu'l-Lisân*, *Tehzîbu Lisâni'l-Arab* (Beirut, 1413/1993), 1/478; Ahmed Rıza, *Mucemu Metni'l-Luğa* (Beirut, 1958), 2/570; Hüseyin Atay-İbrahim Atay-Mustafa Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lügat* (Ankara, 1964), 708; et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Tertîbu'l-Kâmûs el-Muhîtt*, 2/323; Edward William Lane, *Arabic-English Lexicon* (Beirut, 1980), 3/1062.

20 Kasas Suresi, 13.

21 Ali İmran Suresi, 149.

anlamda kullanılmıştır. Böylece 'redd 'alâ', yanlışlamak ve kabul etmemek demektir.²² Kuran'ın kullanımını esas alarak ulema, muhalif fikirleri yererek çürütmek amacıyla kaleme aldığı reddiyelere "redd 'alâ' tertibini terminoloji yapmıştır. Fransızca *apologie*, İngilizce *apology-polemic* kelimelerinin karşılığı olarak üretilen 'reddiye', semantik bakımdan arapça kelimeden türetilmiş bir terminoloji olduğu görülmektedir.²³ Terminolojik olarak 'reddiye', bir düşünceyi ya da bir öğretiyi, zıt fikir ile çürütmek, müdafa etmek ve savunmak amacıyla söylenen söz, yazılan makale ve kitaptır.²⁴ İslam alimleri tarafından yazılan reddiyeler, klasik İslam literatüründe, fikrini delillerle çürütmek amacıyla muhalif kişiye verilen cevabı ifade etmektedir.²⁵

Reddiye literatürüne, hemen hemen bütün İslam ilimlerinde rastlamak mümkündür. Nahivci lügatçilere şunları örnek göstermek mümkündür: Basralı ve Sibeveyh'in talebesi olan Kutrub (ö. 206/819)'un, *er-Redd ale'l-Mulhidîn fi-Teşâbihi'l-Kur'an*,²⁶ Nahiv'de mühim şahsiyeti ve Kufe mektebinden el-Müberred (soğutulmuş) (210-285/823-898),²⁷ *Kitabu'r-Redd 'alâ Sibeveyh* (140/757-180/796)²⁸ adlı eseri, Nahiv alanında ilk reddiye olduğu söylenebilir. Nahiv ve Lügat'ın yanısıra, Hendese, Hesap ve Heyet alimi Dineverî (ö. 282/895)'nin *Kitabu'-Redd 'ala Rasâdi'l-İsfahani*,²⁹ Hristiyanlıktan İslamiyete geçen Bağdâdî (3/9. asır)'nin, *Kitabu'r-Redd 'alâ İbni'l-Mu'tez*,³⁰ Basra Nahivcilerinden İbn Durustuveyh (258-330/943)'in *Kitabu'r-Redd ala İbn Haleveyh fi'l-Küllî ve'l Ba'd*, *Kitabu'r-Redd ala İbn Miksem fi İhtiyârîhi*, *Kitabu'r-Redd ale'l-Ferrâi fi'l-Me'ânî*, *Kitabu'r-Redd ala Ebi Zeyd el-Belhî fi'n-Nahv*, *Kitabu'r-Redd ala men Kale bi'z-Zevâid ve Kâle Yekûnu fi'l-Kelami Harfun Zâid*, *Kitabu'r-Redd ala men Nakale Kitabe'l-'Ayn ani'l-Halîl*, *er-Redd ala Reddi Mufaddal ed-Dabbî ale'l-Halîl*.³¹ Mehur şair ve edebiyatçı Ali b. Harun el-Munecim (277-352), *er-Redd ale'l-Halîl fi'l-Arûz*.³² Nahiv ilminde ve lügat hızında asrında tek olan Ebu Bekir ez-Zubeydî (316-379), *Kitabu'r-Redd ala İbn Meserre*.³³

22 Bkz. Muhammed Murteza Huseyin ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. İbrahim et-Terezî (Lübnan, 1970), 8/89;

23 Bkz. Emir Celaluddin Ğaffârî, *Ferhenk-i Ğaffârî* (Tahran, 1336), 49/3/45-47.

24 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul, 1978), 5/308; S. Kemal Karaalioğlu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü* (İstanbul, 1983), 647; M. Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü* (İstanbul, 1954), 221; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul, 2005), 3/2563.

25 D. Gimaret, "Radd" Maddesi, *EI2*, VIII/362.

26 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/312; *EI2*, V/566; Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn* (Tahran, 1378/1967), 1/839.

27 Ebu'l Ferac Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut-2002), 93; *Türkçe İslam Ansiklopedisi* (İ.A.), "Müberred" maddesi, 8/779; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/313 vd.

28 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 81.

29 İsfahan'da heyet rasadları yapmış ve müşahadelerini *Kitabu'r-Rasad* isimli eserinde dercetmiştir. Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, 124-5; İ.A., "Dineveri" maddesi, 3/593.

30 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 209.

31 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 100; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/44; *Keşfu'z-Zunûn*, 1/189.

32 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/375.

33 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/372-4.

Fıkhî mezheplere örnek olarak şunları saymak mümkündür: Hanefi mezhebinin kurucusu Ebu Hanife Numan b. Sabit (ö.150/767)'in, *Kitabu'r-Redd 'ale'l-Kaderiye*,³⁴ Ebu Hanife'nin talebesi ve Kûfe alimlerinden Ebu Yusuf (ö.182/798)'in, *Kitabu'r-Redd alâ-Malik b. Enes*,³⁵ *Kitabu'r-Redd ala Siyeri'l-Evzâ'i* (707-774),³⁶ Kûfe alimlerinden ve E. Hanife'nin talebesi İmam Muhammed (131-189/747-805)'nin, *er-Redd 'alâ Ehli'l-Medîne*,³⁷ Ebu Hanife'ye tan edenlere karşı Sürmânî'nin, *er-Redd 'ale'l Müşenni'ne 'alâ Ebi Hanife*,³⁸ Müzenî'nin mezhebinden iken Hanefiliğe intisab eden Tahâvî (229 veya 239-321/933)'nin, *er-Redd alâ İsa b. Ebân*, *er-Redd ala Ebî Ubeyde*.³⁹ Maliki mezhebinin temellerinin tesisinde ve yayılmasında büyük payı olan İsmail b. İshak b. Hammad (ö. 202)'in, Hanefi mezhebinin önemli isimlerinden Muhammed b. Hasan'a karşı *Kitabu'r-Redd ala Muhammed b. Hasan* (tamamlanmamış),⁴⁰ Maliki fakihî Yahya el-Endelusi (ö. 289)'nin, İmam Malik'e hilafından dolayı Şafii'ye karşı *er-Redd ale's Şafi'i*,⁴¹ Ebu Cafer Muhammed b. Abdullah Ebheri (287-375)'nin, *Kitabu'r-Redd ala İbn 'Uleyye* (tamam değil), Şafii mektebinin teşkilinde ve yayılmasında büyük rol oynayan⁴² ve Şafii'nin talebesi Müzenî (ö.264/878)'ye karşı *Kitabu'r-Redd alâ Mesâilî'l-Muzenî*.⁴³

Şafii mezhebinin kurucusu M. İdris eş-Şafii (150-767/204-820)'nin, *Kitabu'r-Redd alâ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*,⁴⁴ Şafii fakihî ve mütekellimi İbn Sureyc (ö.305)'in, *Kitabu'r-Redd 'ala Muhammed b. Hasan, Kitabu'r-Redd 'alâ İsa b. Ebân*,⁴⁵ Kâsânî'nin, *Kitabu'r-Redd ala Davud fi İbtali'l-Kıyas*,⁴⁶ Şafii'ye karşı red yazan Şafii alimlerden biri Nisâbüri (ö. 348)'nin, *er-Red 'ale's Şâfi'yyi fi mâ Hâlefe fi-hi'l-Kur'ân*,⁴⁷ Şafii fakihî ve imamı Ebu Asım Abbâdî (ö. 458/1066)'nin, *er-Red ale's Sem'ânî*,⁴⁸ Muhaddis ve Şafii fakihî Beyhakî (ö. 458/1066)'nin, Şafii'ye karşı, *er-Reddu'l-İnkâd*,⁴⁹ Zahiriyye Mezhebinin kurucusu Ebu Bekir Muhammed b. Davud (ö. 297)'nin, *Kitabu'r-Redd ala Ebi İsa ed-Darîr*,⁵⁰ Davud-i Zahiri Mezhebinde büyük nahivci ve alim Nifteveyh (244-

34 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 342-3; Ebu'l-Fidâ Zeynuddin Kutluboğa (ö. 879), *Tâcu't-Terâcim* (Dimeşk, 1996), 135.

35 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 344; Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, 315-7.

36 Fuat Sezgin, *Geshichte Des Arabischen Schrifttums* (Kısaca GAS) (Leiden, 1967), I/421.

37 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 345.-6.

38 Sürman, Buhara'dadır. Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, 113-4.

39 Kutluboğa, *Tacu't-Terâcim*, 101; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/71.

40 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 340.

41 İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanu'l Mizan* (Beyrut, 2002), 8/565-7.

42 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 356; Watt, *Teşekkül Devri*, 322.

43 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 341.

44 Sezgin, *GAS*, I/488.

45 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 357; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/66.

46 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 357-8.

47 Kutluboğa, *Tacu't-Terâcim*, 153.

48 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/214.

49 M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6/58; Hacı Halife, *Keşfu'z Zunûn*, 1/837.

50 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 364.

323)'nin, *Kitabu'r-Red 'ala men Kâle bi-Halkı'l-Kur'ân*,⁵¹ Hanbeli mezhebinin Ahmed b. Hanbel (163-241/780-855)'nin, *Kitabu'r-Redd ale'l-Cehmiyye*⁵²

Felsefe ve diğer ilimlerde şunları sayabiliriz: el-Kindî (ö. 873)'nin, *Kitabu Risale fi'r-Redd ale'l-Mennaniyye*, *Kitabu Risale fi'r-Red alâ Men Za'ama anne li'l-Ecrami fi Huviyyeti'hâ fi'l-Cevvi Tavakkufât*, *Kitabu Risale er-Redd ale's-Seneviye*,⁵³ İbn Kernîb'in, *Kitabu'r-Redd ala Ebi'l-Hasan Sabit b. Kura fi Nefyi Vucubi Vucudi Sukûnin Beyne Kulli Hareketeyn Mutezadeteyn*,⁵⁴ Muhammed b. Zekeriyya Râzî (251-313/865-925)'nin, *Kitabu'r-Redd ale'l-Kindî fi Reddihî ale's-Sanâ'ati*,⁵⁵ *Kitabu'r-Redd ala men İstekalle bi-Fusûli'l-Hendese*, *Kitabu'r-Redd ale'n-Nâşî fi Nakzihî't-Tıb*.⁵⁶ *er-Redd fi anne Merkeze'l-Arzı Yenbû'u'l-Berd*, *er-Redd fi'r-Redd ala Huseyin et-Temmâr*.⁵⁷ Coğrafya, felsefe ve mantık müellifi Sehl el-Belhî (ö.322/934)'nin, *Kitabu'r-Redd ala 'abedeti'l-Esnâm*.⁵⁸ Nucum alimi es-Saymerî (9. asır)'nin, *Kitabu'r-Redd ae'le-Müneccimîn*, *Kitabu'r-Redd ale'l-Mutetabbibîn* ve *Kitabu'r-Redd ala Ebi Mihailî's-Saydnani fi'l-Kimya*.⁵⁹

2.1. Reddiyelerin Formu

Kelam'da konuşarak düşünülür. Zaten kelam kelimesinin anlamı, biriyle konuşmak demektir. Bu konuşma formu, aynı zamanda Kelam İlmî'nde meselelerin nasıl tartışıldığını ve problemlerin nasıl çözüldüğünü de göstermektedir.⁶⁰ Cedel ve münazara, sadece şifahi teolojik tartışmada değil, aynı zamanda yazılı teolojik literatürde de çok önem kazanmıştır. Soru-cevap kalıbından oluşan tartışma tekniği, muhteva ve biçim olarak bütün ilmi sahalardaki erken dönem İslam literatürünü etkilemiştir. Alimler, reddiye adında, ortaya atılan çözülmemiş sorular ve itirazlardan oluşan bir mesele grubunu ve cevaplarını, açıklamalarını ve çürütmelerini içeren çok sayıda eserler yazmıştır.

Örnek olarak incelediğimiz eserlere dayanarak İslam reddiyelerinin şu formu kullandıklarını tespit etmek mümkündür:⁶¹ Reddiyelerde üniform

51 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 130-1.

52 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 379.; Watt, *Teşekkül*, 359.

53 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 414-9.

54 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 423.

55 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 550.

56 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 469-72.

57 Sezgin, *GAS*, VII/271-2.

58 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 223; İ.A. "Belhî" maddesi.

59 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 244-5.

60 Josef Van Ess, "The Logical Structure of Islamic Theology", ed. G.E. von Grunebaum, *Logic in Classical Islamic Culture* (Wiesbaden, 1970), 21-51, 23-4.

61 Mesela bkz. İbnü'r-Ravendî, *Kitâb Fadîhat el-Mu'tezilah*, haz. Abdulamir al-A'asam (Beirut-Paris, 1975-1977); Ebu Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed Osman el-Hayyât el-Mu'tezilî (ö. 298/910), *Kitabu'l İntisâr ve'r-Redd ala İbni'r-Ravendî* (Beyrut, 1957); Şerif Murteza, *Kitabu's-Şâfi fi'l-İmame* (Tahrân, 1986); Kadî Ebu Hasan Abdulcebbar (ö. 415), *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* (Mısır, 1382/1962), 20. cild; İmam el-Mukaddesî (ö. 888), *er-Redd ale'r-Râfıza*, thk. Ahmed Hicazi es-Sekâ (Kahire, 1989); Cemaluddin el-Kasimi ed-Dimeşki, *Kitabu'n Nakdi'n-Nesâih el-Kâfiyye* (Mektebu Sekafeti'd Diniyye, 1421/2001).

tartışma modelinden söz etmek zordur. Buna rağmen bütün reddiyelerin ortak stili olarak iki ana modelden söz edilebilir. Birinci çeşidi, muhatabı belli olan iki kişili konuşma (diyalog)dır; müellif muhalifinin iddialarını, "o dedi (*kâle*)" şeklinde sırayla ortaya koyar ve, "ona denir (*yukâlu lehu*)" ile başlayarak cevabını veririr. Diğer model de ise, senaryo şeklinde kurgulanan *mesail* ve *ecvibe* münazara formunda alimler, peşpeşe sorular sorar ve cevaplarını verir. Yanlış görüş bu sorularda, doğru fikir ise bu cevaplarda ortaya konur. Bu yöntemle müellif, muhatabını karmaşıklığa itmek amacıyla, "eğer o derse (*fe-in yakûl*)" "ona denir (*yukâlu lahu*)" veya "eğer biri derse (*ve-in kâle kâilun*)....biz deriz (*kulnâ*)" ya da "kimse diyemez ki (*ve-lâ yukâlu*)...çünkü biz deriz (*li-ennâ nakûl*)" şeklindeki diyalog stilini kullanılır. Reddiyelerde muhatab ve muhalif fikirler, yönlendiricidir. Her iki çeşit reddiyedeki tartışma formu, diyalog halinde diyalektiktir. Hatta bu forma, muhalifinin formuyla fikirlerindeki çelişkileri gösterip çürüttüğü için 'rasyonalist diyalektik' denebilir.

2.2. Reddiyelerin Metodu

İncelediğimiz reddiye eserlerinde kullanılan metodu şöyle özetlemek mümkündür: Müellif, muarızının itiraz edemeyeceği derecede kabul ettiği hususları ispat için öne alır. Muhalifinin çelişkilerini, delillerinin çürüklüğünü, ta'lil, istikra, temsil/analogy/kıyas yoluyla ortaya koyarak fikirlerinin geçersizliğini yanlışlama, kendi fikrini ise doğrulama metoduyla ortaya koyar. Burada müellif, sonucu önceden belli olan genel bir öncül/önerme/kazıyyeyi ispatlamak amacıyla olduğundan dedüktiftir. Bu metot, mütekellimlerin kendilerini savunma ve taarruz yoluyla düşünmek zorunda olduklarını göstermektedir. Genelde bütün kelam eserleri özelde reddiyeler, sapık görülen muhalifleri çürütürken, hüküm çıkarmada Kelam metodu olan cedel ve nazar tekniği olarak; delil isteme, delili boşa çıkarma ve iddiayı iptal etmek için usul ilmi, formel mantık ve kelime oyunları gibi vasıtalardan kullanılmaktadır. Alimler, istidlal (delile başvurmak, delil istemek) ve ispat yollarını kullanır. Bu yolla naklî ve aklî delillerden kendine göre kat'î olanlarını kullanır. Muhatabı ise, sübut ve delalet yönünden irdeleyerek ileri sürülen özellikle naklî delillerin kat'î değil, zannî olduklarını ispat etmeye çalışır. Burada ayetlerin muhkem ve müteşabih, hadislerin ise âhad ve mütevatir olup olmadıkları incelenir. Felsefenin İslam'a girmesinden sonraki reddiye müellifleri, aklı çok fazla kullanmakta ve aklın, sem'den ayrılmazlığını düşünmektedirler. Dini, akılla inceleyerek onu akla kabul ettirmeye çalıştıklarını ve felsefeyi, inancın bilimi ve nassın anlaşılması olarak gördüklerini tespit etmek mümkündür. Bu işlemde alim, kelam ve felsefe metodunu mecederek tevil ve felsefi kıyas metoduyla aklî delili inceleyip, kat'îliği kazanmışsa bürhan, zannî ise hatabe olarak adlandırıp reddetmeye çalışır. Hatabî deliller, itiraza müsaittir ve güçlü savunmaya karşı zayıftır.⁶²

62 Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmüne Giriş* (İstanbul, 1985), 73.

ŞİA VE MUTEZİLE'nin REDDİYELERİ

Makalemizde milletleri, Mîlel ve Nihal eserlerinin tasnifini inceleme sonucu ortak tasnife uyararak; İslam Fırkaları ve İslam dışı Fırkalar olarak iki sınıfta ele aldık.⁶³

A. İslam Fırkaları

1. Şia ve Mutezile'nin Birbirine Karşı Reddiyeleri

İkinci/Sekizinci Asır

Şia

1. Zeyd b. Ali, Vasıl b. Ata'ya karşı, *Risale fi'l-İmame ilâ Vasıl b. Ata*.⁶⁴
2. İmam Cafer Sadık'ın ashabından ve iyi bir münazaracı olan Şii Ebu Cafer Muhammed b.
3. Ali b. Nu'mân el-Kummî el-Becelî el-Ahval (ö. 160/777), Şi'a, ona Müminu't Tâk, muhalifler ise Şeytân'u't Tâk lakabını verir. İsmi ve konuyu zikrederek Mutezile'ye karşı ilk reddiye olan, *Kitabu'r-Redd ale'l Mutezile fi İmame'ti'l-Mefdûl*⁶⁵ adlı eseri yazmıştır.

Üçüncü/Dokuzuncu Asır

Şia

1. Mutezile'den Ebu'l Huzeyl Allaf ile ilmi münakaşalarda bulunan Hişam b. Hakem (ö. 199/816),⁶⁶ *Kitabu'r-Redd alâ Men Kâle bi-İmame'ti'l-Mefdûl, Kitabu'l-Vasiyye ve'r-Redd alâ Men Enkerekâ, Kitabu'r Redd ale'l-Mutezile fi Talha ve'z-Zübeyr, Kitabu'r-Redd ale'l-Mutezile*.⁶⁷
2. Ebu'l Hasan Ahmed b. Yahya er-Ravendî (205-245/820-859)'nin Mutezile'nin iki prensibini çürüten, *Kitabu'r-Redd ale'l-Mutezile fi'l-Va'd ve'l-Menzile Beyne'l-Menzileteyn*,⁶⁸
- Önde gelen Şii mütekellim Fadl b. Şâzân b. Halil en-Nişaburî (ö. 260/873), Asam'a karşı *Kitabu'r-Redd ale'l-Asam*.⁶⁹

Mutezile

1. Basra Mutezilesi'nin önde gelen dilci ve fakihlerinden olan Ebu Bekir Asam (ö. 200/815), Hişam'ın teşbih fikrine karşı *Kitabu'r-Redd alâ Hişam fi't-Teşbîh*.⁷⁰

63 Bkz. Muhammed Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul, 2005), 21; Ahmed b. Yahya İbnu'l-Murteza, *Kitabu'l-Munye ve'l-Emel Fi Şerhi'l-Mîlel ve'n-Nihal* (Beyrut, 1979), 14-18.

64 Fuat Sezgin, GAS, 1/590.

65 İbn Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut, 1422/2002), 308; Şeyhu't-Taife Ebu Cafer Muhammed b. Hasan et-Tusi, *el-Fihrist*, thk. Şeyh Cevad el-Kayyûmî, (M. Neşru'l Fekâhe, 1422), 208; Lecnetu Müessesese İmam Sadık, *Mucemu Tabakati'l Mütekellimîn* (Kum, 1424), 1/339; bkz. Osman Aydınlı, *Mutezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara, 2003), 33.

66 "Hişam b. Hakem" Maddesi, İ.A., 5/1/762.

67 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 258; Ebu'l Abbas Ahmed b. Ali en-Necaşi, *Ricalu'n Necası*, thk. Muhammed Cevad Nainî (Beyrut, 1998), 2/397.

68 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 301-2.

69 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

70 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 298.

2. Bağdad Mutezile Mektebi'nin kurucusu Bişr b. Mutemir (ö. 210/825), *Kitabu'r Redd alâ Hişam b. Hakem*.⁷¹

Dördüncü/Onuncu Asır

Şia

1. İsmail b. Ali b. İshak b. Ebi Sehl b. Nevbahtî (ö. 310/922), Nevbaht Ailesi, Ali ve evladının velayetine sahip olmakla maruftur. Devrinin Nevbahtilerinin en önde geleni ve İmamiliğe fikrî çehresini veren kişi olarak kabul edilir. *Kitabu'r-Redd 'alâ Men Kâle bi'l-Mahlûk*.⁷²

2. Ebu Sehl İsmail Nevbahtî'nin kız kardeşinin oğlu ve meşhur *Firekuş-Şi'a* eserinin müellifi 3-Ebu Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî (ö. 311/923), *er-Redd alâ Ebi'l-Huzeyl el-Allâf*, *er-Redd alâ Cafer b. Harb fi'l-İmame*, *er-Redd ale'l-Osmâniyye li'l-Câhız*, *er-Redd alâ Ashâbi'l-Menzile Beyne'l-Menzileteyn fi'l-Va'd*.⁷³

4. Muhammed b. Kibbe/Kabbe er-Râzî (ö. 317/929), Mutezile'nin şeyhlerinden Ebu Ali Cubbaî'ye karşı *er-Redd alâ Ebi Ali el-Cubbâf*.⁷⁴

5. Ali b. Bilal b. Ebi Muaviye, Ebu'l Hasan el-Muhellebî el-Ezdî (ö. 352/963), *Kitabu Tenâkuzi Ekâvîli'l-Mu'tezile*.⁷⁵

Mutezile

Ebu Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât (ö. 300/912), *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ Ravendiye'l-Mulhide*.⁷⁶

2. Mutezile'nin Kendi Mezhebinin Alimlerine Karşı Reddiyeleri

1. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820)'ın Mutezili olup olmadığı tartışmalıdır.⁷⁷ Biz, onun üzerine yapılan tartışmalardaki ağırlıklı görüşü ve Watt'ın tespiti olan, önceleri Mutezili iken daha sonra ayrılmasını⁷⁸ ve İbn Nedim'in kaydını esas alarak onu Mutezile'den saymayı tercih ettik. Çok sayıda reddiyesi mevcuttur. Mutezile kelimcilerinden Muammer b. Abbad (ö. 215/830)'a karşı *Kitabu'r-Redd alâ Muammer*.⁷⁹

71 Ebu'l Feth Muhammed Abdulkerim b. Ebu Bekir Ahmed eş-Şehristânî (479-548), *el-Milel ve'n Nihal* (Beyrut, 2002), 50; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 263.

72 İbn Nedim, *Fihrist*, 309; Tusî, *Fihrist*, 49; Askalânî, *Lisanu'l Mizan* (Beyrut, 2002), 2/154.

73 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309-10; Tûsî, *el-Fihrist*, 96; Askalani, *Lisanu'l Mizan*, 2/73; Lecne, *Mucem*, 2/140.

74 Necaşi, *Rical*, 2/288; Lecne, *Mucem*, 2/144.

75 Necaşi, *Rical*, 2/95-7.

76 F. Sezgin, *GAS*, 1/621.

77 Bkz. Osman Aydınli, *Aklileşme Süreci*, 114-7.

78 W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı, İstanbul, 1998), 234.

79 Muammer'in fırkasına, Ma'meriyye adı verilmektedir. *DİA*, 27/554; Samerâî, a.g.e., 120; İbn Nedim'in *Fihristi*'nden aktaran Sönmez Kutlu, "İlk Mürcî Metinler ve Kitabu'l İrcâ", *Ank. Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVII (1997), 317-31, 317.

2. Bağdat Mutezilesinin kurucu şeyhi olan Bişr b. Mutemir (ö. 210/825), mezhebinin çok sayıda alimine karşı yazdığı reddiyelerinin arasında Dırar b. Amr da bulunmaktadır. *Kitabu'r-Redd alâ Ebi'l-Huzeyl, Kitabu'r-Redd ale'n-Nazzâm, Kitabu'r-Redd alâ Ebi Şimr, Kitabu'r-Redd alâ Ziyadi'l-Mevsli, Kitabu'r-Redd ala'd-Dırar, Kitabu'r-Redd alâ Ebi Celde, Kitabu'r Redd ale'l-Asam, Kitabu'r Redd ale'l Asam fi'l-İmame*.⁸⁰

3. Ebu'l Huzeyl el-Allaf'ın ashabından ve Basra Mektebi'nden olup daha sonra ondan ayrılan ve Hişamiyye isimli bir ekol kuran Hişam Fûvtî veya Fuvatî (ö. 226/840), Asam'a karşı *Kitabu'r-Redd alâ Asam fi Nefyi'l-Harekât*.⁸¹

4. Bağdad Mutezilesinden olup Mutezile'nin esasları üzerinde çok sayıda eser veren Ebu Cafer İskâfî (ö. 239/854), Cahız'ın *Kitabu'l Osmaniyye*'sine *Kitabu'r-Redd ale'l-Osmâniyye*.⁸²

5. Yaklaşık bir asır sonra kendi mezhebinin bir alimine reddiye yazan Ebu Haşim Cubbâî (ö. 321/933)'nin babası Ebu Ali Muhammed b. Abdilvehhab el-Cubbâî (ö.302/915), Ebu'l Huzeyl Allaf'ın talebesi Şahham'dan ders almış ve ondan sonra Basra Mutezilesi'nin reisi olmuştur. Ebu Haşim Cubbâî, Basra Mutezilesi'nin reisi olarak babasının yerini almıştır. *Kitab fi'r-Redd ala Ebi'l-Huzeyl*, talebesi Eş'ari'ye, *er-Redd ale'l-Eş'arî fi'r-Ru'ye*, *er-Redd alâ Ebi'l-Hasan el-Hayyât'* ve ayrıca kendisine muhalefet eden kendi mezhebinden olan Salihî, Cahız, Nazzam, Berze'î gibi ulemaya karşı da reddiyeler yazmıştır.⁸³

3. Şia'nın Kendi Mezheb Fırkalarına Karşı Reddileri

a) Gulât/Ġâliyye

Ali ve diğer Şii imamları uluhiyyet derecesine çıkaran aşırı fikirlere sahip olanlara gulat ismi verilmiştir. (Şehristani, el-Milel, 139) Bu aşırımlar, kendilerini Şii addederler. Fakat İmamiyye Şiası, onların şiiiliğini reddeder. Gulat ehli, uluhiyyetin Ali ve diğer imamlarda cisimleştiğinde hemfikirdirler. İmamları, beşer sınıfının üstüne çıkaran sıfatlar ve ilahi güçler atfetmektedir.⁸⁴

Gulat fikirler, en çok Cafer Sadık'ın metafiziksel kişiliği üzerine türetilmiştir. Cafer Sadık, bu gulat fikirleri üretenlerden birisi olan Hattabiyye fırkasının kurucusu Ebu'l Hattab'ı lanetlemiştir.⁸⁵ Başta Cafer Sadık olmak üzere Şia, kendilerine atfedilen ve bu nedenle çok tenkit alan Gulat fikirleri reddederek asırlar boyu kendisini temizleme ihtiyacı duymuştur.

1. Hişam b. Hakem (ö. 199/816), mezhebinin gulat fikirlere sahip ulemasından olan Hişam b. Salim el-Cevaliki ile Şeytanu't Tâk olarak bilinen Ebu Cafer Muhammed b. Numan el-Becelî el-Ahval'a karşı *Kitabu'r-Redd ala*

80 Şehristânî (479-548), *el-Milel ve'n Nihal*, 50; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 263.

81 Şehristani, *Milel*, 57; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 299.

82 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 297.

83 Askalânî, *Lisanu'l Mizan*, 7/324.

84 Eşarî, *Makalat*, I/66 vd.

85 Şehristani, *el-Milel*, 144.

Hişami'l-Cevâlikî ve *Kitabu'r-Redd ale's-Şeytânî't-Tâk*⁸⁶ isimli reddiyeleri yazmıştır.

2. Yunus b. Abdurrahman (125-208/742-823), *Kitabu'r-Redd ale'l-Ğulât*.⁸⁷
3. Şia'nın önde gelen musanniflerinden olan Hasan b. Ali b. Faddâl b. Amr b. Uneys et-Temîmî (ö. 224/838) *Red ale'l-Ğâliyye*.⁸⁸
4. Fadl b. Şâzân b. Halil en-Nişaburî (ö. 260/873), *Kitabu'r-Redd ale'l-Ğulât*.⁸⁹ Ali b. Mehziyâr el-Ehvâzî (3/9. asır), *Kitabu'r-Redd ale'l-Ğulât*.⁹⁰
5. Kasım b. İbrahim b. İsmail Hâdî ile'l-Hakk er-Ressî (220-298/835-910), kendisine mehdilik atfedilen ve gaib olup döneceğine inanılan Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700)'ye karşı *er-Redd ve'l-İhticâc ale'l-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye*'yi⁹¹ yazmıştır.
6. Şi'a şeyhi ve önde gelen muhaddislerinden S'ad b. Abdillâh b. Ebi Yusuf b. Ebi Halef el-Eş'arî el-Kummî (ö. 301/913), *Kitabu'r-Redd ale'l-Ğulât*.⁹²
7. Hasan b. Said (4/10. asır), *Kitabu'r-Redd ale'l-Ğulât*.⁹³
8. İshak b. Hasan b. Bekrân (300-390/912-999) *er-Redd ale'l-Ğulât*.⁹⁴
9. Şia'nın şeyhlerinden Huseyn b. Ubeydullah Ğadâirî (ö. 411/1020), *er-Redd ale'l-Mufavvîda, er-Redd ale'l-Ğulât*,⁹⁵
10. Ebu İshak el-Kâtib İbrahim b. Ebi Hafs (3/9. asır), *er-Redd-ale'l-Ğâliyye ve Ebi'l-Hattab*.⁹⁶

b) Zeydiyye

1. Ebu Abdillâh Kummî. Hüseyin b. İşkîb (ö. 270/883'den sonra), *er-Redd ale'z-Zeydiyye*.⁹⁷
2. Ebu Sehl İsmail en-Nevbahî (ö. 311/923), Zeydiyye'nin Butriye kolundan olan İsmail b.
3. Kasım el-'Attâhiyye'ye karşı *Kitab fi's-Sifât li'r-Redd ala Ebi'l-'Attâhiyye*.⁹⁸
4. Muhammed b. Kibbe/Kabbe er-Râzî (ö. 317/929), *er-Redd ale'z-Zeydiyye*.⁹⁹

86 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 258; en-Necaşi, *Ricalu'n Necaşi*, 2/397.

87 Lecne, *Mucem*, 1/436-8.

88 Askalânî, *Lisanu'l Mizan*, 3/75-6; Lecne, *Mucem*, 1/375-6; Necaşi, *Rical*, 131.

89 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

90 Necaşi, *Rical*, 2/75.

91 Lecne, *Mucem*, 1/ 431-2; F. Sezgin, *GAS*, 1/566. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (ö. 100/718), *er-Risâle fi'r-Redd ale'l-Kaderiyye* isimli reddiye yazmıştır. Bu eser, Van Ess tarafından neşredilmiştir.

92 Tusi, *el-Fihrist*, 75; Necaşi, *Rical*, 1/403; Lecne, *Mucem*, 1/385-6.

93 Necaşi, *Rical*, 172.

94 Lecne, *Mucem*, 2/74; Necaşi, *Rical*, 1/200.

95 Askalânî, *Lisanu'l Mizan*, 3/173 ve 186.

96 Necaşi, *Rical*, 95; Hattabiyye, Şi'anın Ğulat'ındandır. Ebu Hattab Muhammed b. Miklas Ebi Zeyneb el-Esedî el-Küffî'nin ashabıdır. Ona göre, imamlar önce nebi, sonra da ilahtır. Uluhiyyet, nübüvvette, o da imamette nurdur. O, Cafer Sadık (80-148/700-765)'in, zamanın ilâhı olduğunu ve ondan sonra kendisinin imamlığını iddia etti. Şehristani, *el-Milel*, 144-5.

97 Lecne, *Mucem*, 1/378-9.

98 Muhsin Emin, *Ayânus-Şi'a* (Beyrut, 1983), 3/ 387.

99 Necaşi, *Rical*, 2/288; Lecne, *Mucem*, 2/144.

5. Ali b. Hasan b. Muhammed et-Tâî el-Curmî (4/10. asır), Zeydiyye'nin bir kolu olan

6. Selmaniyye'ye karşı *Kitabu'r-Redd ale's-Selmâniyye*,¹⁰⁰

7. Ali b. Bilal b. Ebi Muaviye, Ebu'l Hasan el-Muhellebî el-Ezdî (ö.352/963), *Kitabu'r-Redd ale'z-Zeydiyye*.¹⁰¹

c) Katiyye/Vâkıfa

Bazı alimler kat'iyye, bazıları ise Vakıfa olarak isimlendirdiği bu fırka Şia'nın altıncı İmamı Cafer Sadık (ö. 145/765)'ın ölümü üzerine, beş oğlundan hangisinin imam olacağı üzerinde ihtilaf doğması üzerine onun oğlu Musa el-Kazım (ö. 182/799)'ın imametinde duranlardır. O, ölmemiştir ve bir gün dönüp her şeyi yerli yerine koyacaktır.¹⁰²

1. Faris b. Hatim b. Maheveyh el-Kazvini (ö. 250/864 civarı), *Kitabu'r-Redd ale'l-İsmâiliyye, Kitabu'r-Redd ale'l-Vâkıfa*.¹⁰³

2. Hasan b. Musa Haşşâb (3/9. asır), *Kitabu'r-Redd ale'l-Vâkıfa*.¹⁰⁴

3. İsmail b. Ali b. İshak b. Ebi Sehl b. Nevbahtî (ö. 310 /922), *Kitabu'r-Redd ale'l-Vâkıfa*.¹⁰⁵ Cafer b. Muhammed b. İshak b. Ribât (4/10. asır), *Kitabu'r-Redd ale'l-Vâkıfa, Kitabu'r-Redd ale'l-Fatıhiyye*.¹⁰⁶

4. Ebu Sehl İsmail Nevbahtî (ö. 310/922), Vakıfa akidesinin mimarı sayılan ve imamet üzerine eser yazan et-Tatârî (220/835 dolayları)'ye *Kitabu'r-Redd ale't-Tâtârî fi'l-İmame*¹⁰⁷ ve *Kitabu'r-Redd ale'l-Vâkıfa*.¹⁰⁸

5. İmam Sadık'ın talebesi Safvân b. Mehran el-Cemal'in oğlu İbn Kuzâğa es-Safvânî (ö. 358/969), *Kitabu'r-Redd ale'l-Vâkıfa*,¹⁰⁹ *er-Redd ala İbn Rebâh el-Memtûr*.¹¹⁰

6. Şeyh Saduk'un kardeşi Huseyin b. Ali b. Huseyin b. Musa b. Babeveyh el-Kummî (ö. 385/995), *er-Redd ale'l-Vâkıfa*.¹¹¹

100 Necaşi, *Rical*, 2/78; Selmaniyye veya Süleymaniyye, Zeydiyye'nin bir koludur ve kurucusu Süleyman b. Cerir'dir. İmamet ile ilgili görüşleri şöyledir: İmam, halkın şurası ile seçilir. Efdalin mevcudiyetine rağmen mefdulun imameti caizdir. Ebu Bekir'in imameti, ümmetin ihtiyarı ile meşru bir şekilde gerçekleşmiştir. Şehristani, *el-Milel*, 128.

101 Necaşi, *Rical*, 2/95-7.

102 Malaîf, *et-Tenbüh*, 26; Bağdadi (ö. 429/1037), *el-Fark*, 59; Ebu Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî (ö. 330), *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn* (Kahire, 1389/1969), I/90.

103 Lecne, *Mucem*, 1/408.

104 Necaşi, *Rical*, 143.

105 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309; Tusî, *el-Fihrist*, 49; Askalânî, *Lisanu'l Mizan* (Beyrut, 2002), 2/154.

106 Necaşi, *Rical*, 301. Eftahiyye, Şia'nın bir fırkasıdır. Onun görüşüne göre, imamet Cafer Sadık (ö. 765)'ın en büyük oğlu Abdullah el-Eftah'a geçmiştir. Şehristani, *el-Milel*, 134.

107 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309; Tusî, *el-Fihrist*, 49; Askalânî, *Lisanu'l Mizan* (Beyrut, 2002), 2/154; Muhsin Emin, *Alamu's-Şi'a* (Beyrut, 1983), 3/387.

108 Muhsin Emin, *Ayânus-Şia*, 3/387.

109 İbn Nedim, *Fihrist*, 336; Tusî, *el-Fihrist*, 208; Necaşi, *Rical*, 2/316; Lecne, *Mucem*, 2/128

110 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 336; Tusî, *el-Fihrist*, 208; Necaşi, *Rical*, 2/316; Lecne, *Mucem*, 2/128

111 Lecne, *Mucem*, 2/99.

d) İsmailiyye; Batıniyye, Karamite

İsmailiyye, İsmail b. Cafer ve oğlu Muhammed'in imamlığını iddia eden fırkaların müşterek adıdır. Bu fırkaya, Hamdan b. Karmat (ö. 288/901)'ın kurduğu Karamite ve Batıniyye gibi isimler de verilmektedir. Bu fırkaya göre, Muhammed b. İsmail, yedinci imamdır. Bu fikir ile, Oniki İmamiyye Şia'sından ayrılmakta ve Yedi İmamcılar (Seb'iyye) olarak adlandırılmaktadır. Bahreyn'de devlet kuran Karamitalar ve Mısır'da devlet kuran Fatimiler, bu fırkaya mensuptur. Daha sonra Dürzilik ve Haşşaşiler de Fatimî İsmaililerden doğmuştur.¹¹²

1. Şia'nın önde gelen fakih ve mütekellimi Fadl b. Şâzân en-Nişaburî (ö. 260/873), *Kitabu'r-Redd ale'l-Bâtıniyye ve'l-Karâmite*.¹¹³

2. Zeydi İmam Murteza (ö. 310/921), *er-Redd ale'l-Karâmita*.¹¹⁴

3. Ali b. Ebi Sehl Hatim b. Ebi Hatim el-Kazvînî (ö. 350/961), *Kitabu'r-Redd ale'l-Karâmite*.¹¹⁵

4. Ali b. Bilal b. Ebi Muaviye, Ebu'l Hasan el-Muhellebî el-Ezdî (ö.352/963), *Kitabu'r-Redd ale'z-Zeydiyye*, *Kitabu'r-Redd ale'l-İsmâ'iliyye*,¹¹⁶ *er-Redd ale'l-İsmailiyye fi'l-Me'âd*.¹¹⁷

5. Muhammed b. İbrahim b. Cafer, Ebu Abdillâh en-Numanî (ö. 360/971), *er-Redd ale'l-İsmailiyye*.¹¹⁸

6. Ebu Muhammed b. Ali Abdek (ö. 360/971 civarı), *Kitabu'r-Redd ale'l-İsmailiyye*.¹¹⁹

4. Rafıza

Rafıza teriminin kimler için kullanıldığı belirgin değildir. İslam Mezhepleri Tarihi yazarlarının bazıları, onu Şia'yla eşanlamlı kullanırken, bazıları ona Şia'dan tamamen farklı bir anlam vermişlerdir. Netice itibarıyla, sahip oldukları fikirler nedeniyle Şia'ya karşılık olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Rafizilere, Şia ile müteradif şu görüşler nispet edilmektedir: Ebu Bekir ve Ömer, meşru halife değildirler. Çünkü Hz. Ali, bizzat Peygamber tarafından açıkça imam olarak tayin edilmişti. Bunu, Ğadir Humm'da da ilan etmiştir. İmamlar, ancak nass ve Peygamber'in bildirilmesiyle imam olur. İmam, insanların en efdali olması gerekir.¹²⁰

112 Malatî, *et-Tenbih ve'r-Redd*, 15; Şehristani, *el-Milel*, 135, 153; İbn Murteza, *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut, 1399/1979), 22; Sönmez Kutlu, *Şii Fırkalar*, 196, dn. 20.

113 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

114 Abdusselam b. Abbas Vecih, *Alamu'l-Muellifin ez-Zeydiyye*, (Amman, 1999), 1014.

115 Necaşi, *Rical*, 2/93; Lecne, *Mucem*, 2/211.

116 Necaşi, *Rical*, 2/95-7.

117 Lecne, *Mucem*, 2/109.

118 Lecne, *Mucem*, 2/123.

119 Tusi, *el-Fihrist*, 282-3; Lecne, *Mucem*, 2/154.

120 Ebu Mutî' Fazl b. Neseî, *er-Redd alâ Ehli'l Bide'* (Kahire, 1980), 63; S Kutlu, *Şii Fırkalar*, 98, dn 137.

Şia

Zeydi Kasım b. İbrahim b. el-'Alevî er-Ressî (169-246/785-860), *er-Redd ale'r-Revâfiz min Ashâbi'l-Ğuluvv, er-Redd ale'r-Râfıza*.¹²¹ Zeydi İmam Kasım el-İyânî (ö. 393/1004), *er-Redd ale'r-Râfıza*.¹²²

Mutezile

1. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820) *Kitabu'r Redd ale'r-Râfıza ve'l-Haşviyye*.¹²³ 2-Bişr b. Mutemir (ö. 210/825), *Kitabu'r Redd ale'r-Râfıza*.¹²⁴

3. Onuncu asrın sonlarında bile hala Rafıza'ya karşı reddiye yazıldığı, Mutezili alim Ali b. Ahmed b. Talib el-Muaddel (ö. 377/987)'in, *Kitabu'r-Redd ale'r-Râfıza*¹²⁵ isimli eserinde görülmektedir.

5. Cebriyye, Kaderiyye, Cehmiyye, Geylaniyye

Şia

1. Zeyd b. Ali (ö. 122/740), *er-Redd ale'l-Kaderiyye, er-Redd ale'l-Murci'e*.¹²⁶

2. İbn Beşir el-Ezdi Mukatil b. Süleyman (ö. 150/768), *Kitabu'r-Redd ale'l-Kaderiyye*.¹²⁷

3. Hüseyin b. Ali el-Mısırî (ö. 230/844'dan sonra), Mücebbire alimi Ebu Ali Hüseyin b. Ali el-4-Kerâbisî'ye karşı, *er-Redd ale'l-Huseyin b. Ali el-Kerâbisî*.¹²⁸

5. Kasım b. İbrahim b. el-'Alevî er-Ressî (169-246/785-860), *er-Redd ale'l-Mucebbire*.¹²⁹

6. İbn Ebi'l Hattâb Zeydu'l Hamdânî (ö. 262/875), *Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Kader*.¹³⁰

7. Yahya b. Huseyin b. Kasım b. İbrahim b. İsmail el-Hasenî Hâdî ile'l Hak (220-298/835-910), *er-Redd ale'l-Mucebbire ve'l-Kaderiyye*.¹³¹

8. Zeydi İmam Hadi Yahya b. Hüseyin (ö. 298/910), *er-Redd ale'l-Mucebbire ve'l-Kaderiyye*.¹³²

9. Şî'a şeyhi ve önde gelen muhaddislerinden S'ad b. Abdillâh b. Ebi Yusuf b. Ebi Halef el-

121 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; F. Sezgin, *GAS*, 1/561; Lecne, *Mucem*, 1/410.

122 Abdusselam Vecih, *Alâm*, 774.

123 Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l İrcâ," *AÜİFD*, XXXVII (1997), 317-31, 317.

124 Şehristânî (479-548), *el-Milel ve'n Nihal*, 50; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 263.

125 el-Askalani, *Lisanu'l Mizan*, 5/485.

126 Abdusselam b. Abbas Vecih, *Alâm'ul Müellifin ez-Zeydiyye*, 441; Fuat Sezgin, *GAS*, I/323.

127 Abdusselam Vecih, *Alâm*, 1046; Lecne, *Mucem*, 1/343.

128 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 314; Lecne, *Mucem*, 1/381-2.

129 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; F. Sezgin, *GAS*, 1/561; Lecne, *Mucem*, 1/410.

130 Necaşi, *Rical*, 2/220; Lecne, *Mucem*, 1/416-7.

131 Lecne, *Mucem*, 1/431-2; F. Sezgin, *GAS*, I/566.

132 Abdusselam Vecih, *Alâm*, 1108.

10. Eş'arî el-Kummî (ö. 301/913), *Kitabu'r-Redd ale'l-Mucebbire*.¹³³

11. İsmail b. Ali b. İshak b. Ebi Sehl b. Nevbahtî (ö. 310/922), *Kitabu'r-Redd 'ale'l-Mucebbire fi'l-Mahlûk*.¹³⁴

12. Ahmed b. Yahya b. Huseyn b. Kasım b. İbrahim el-Alevî Nâsır li-Dinillah (ö. 324/935), *er-Redd ale'l-Kaderiyye*.¹³⁵

Mutezile

Mutezile, muhalifleri tarafından, Kaderiyye ve Cehmiyye ile bağlantılı olduğu, hatta köklerinin onlardan geldiği iddia edilmiştir. Bu iddianın nedeni, Vasıl b. Ata'nın, bu iki fırka ile olan bağlantısı ve aklî te'vil metodunu Cehmiyye'den ve kader anlayışını Kaderiyye'den alması gösterilmektedir.¹³⁶

1. Ebu Osman Amr b. Ubeyd (80-144/699-761), *Kitabu'r-Redd 'ale'l-Kaderiyye*,¹³⁷

2. Ebu Bekir Asam (ö. 200/815), *Kitabu'r-Redd ale'l-Mucebbire fi'l-Mahlûk*.¹³⁸

3. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820),¹³⁹ *Kitabu'r-Redd ale'l-Cehmiyye ve'l-Gaylâniyye*,¹⁴⁰

4. Ebu Osman Câhız (159-255/766-870?), *Kitabu'r-Redd ale'l-Cehmiyye*,¹⁴¹

5. Bağdad Mutezilesi'nin ileri gelenlerinden olan Ebu Musa İsa b. Sabîh el-Murdâr (ö. 226/841) *Kitabu'r-Redd ale'l-Mucebbire*, *Kitabu'r-Redd ale'l-Cehmiyye*,¹⁴²

6. Mutezile'nin Basra Mektebi'nden olan Ebu Huzeyl Allâf (ö.134-235/751-849),¹⁴³ *Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Kaderiyye ve'l-Mucebbire*.¹⁴⁴

6. Sıfatiyye; Eşariyye, Müşebbihe, Kerramiyye,

Sıfatiyye, Allah'ın sıfatları konusu ile ilgilenenlere verilen isimdir. İslamın erken döneminde hemen hemen herkes bu konu üzerinde düşünmüş ve görüş ileri sürmüştür. Fikirlerine göre çok çeşitli fırka meydana gelmiştir. Mutezile, Allah'a sıfat atfetmeyi nefyettiğinden 'muattıla' ismi ile tavsif edilmiştir. Bazıları,

133 Tusi, *el-Fihrist*, 75; Necaşi, *Rical*, 1/403; Lecne, *Mucem*, 1/385-6.

134 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309; Tusi, *el-Fihrist*, 49; Askalânî, *Lisanu'l Mizan* (Beyrut, 2002), 2/154; Muhsin Emin, *Ayânu's-Şia*, 3/387.

135 Lecne, *Mucem*, 2/68.

136 El-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fark*, çev. E.R. Fiğlalı (İstanbul, 1979), 100 vd.; Aişe Yusuf en-Nânî, *Usulu'l 'Aktide Beyne'l-Mu'tezile ve's-Şiati'l-İmâmiyye* (Katar, 1416/1996), 31.

137 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 284-5; Komisyon, *Şii Fırkalar*, 75, dn 76; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/460.

138 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 298.

139 Watt, *Teşekkül*, 234.

140 Sönmez Kutlu, "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbu'l İrcâ," *AÜİFD*, XXXVII (1997), 317-31, 317.

141 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 291-4.

142 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 289.

143 İbn Murteza, *Tabakat*, 44; Ebu Zehra, *Tarihu'l Cedel*, 213.

144 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 285-6; Osman Aydın, *Farklılaşma Süreci*, 14; Ebu Mansur Ahmed b. Ali b. Ebi Talib et-Tabersi, *el-İhticâc*, thk. Seyyid Muhammed Bakır el-Musevi el-Horasani (Meşhed, 1401/1981), II/381-385.

Allah'ı teşbih ve tecsim etmiştir. Şia, sıfatlar konusunda ya iamalara uluhiyyet atfederek ifrata (ğuluv) ya da Allah'ı halktan birine indirgeyerek tefsir (taksîr) gitmiştir.¹⁴⁵

Şia

1. Kasım er-Ressî (169-246/785-860), *El-Müsterşid er-Redd 'alâ men Za'ame enne'llah fi's-Semâi düne mâ sivâha*.¹⁴⁶
2. Ebu Yahya el-Curcânî (ö. 254/868 civarı), Kerramiyye fırkasının imamı Muhammed b.
3. Kerram b. Irak es-Sezci (ö. 225/837)'ye karşı *er-Redd ale's-Seczi*.¹⁴⁷
4. Fadl b. Şâzân en-Nisâbüri (ö. 260/873), *er-Redd ale'l-Hasan Basri fi't-Tafdîl, er-Redd alâ Ehli't-Ta'dîl*.¹⁴⁸
5. Zeydi İmam Hadi Yahya b. Hüseyin (ö. 298/910), *er-Redd ala Ehli'z-Zeyğ mine'l-Müşebbihîn*.¹⁴⁹
6. Ebu Sehl İsmail Nevbahtî (ö. 310/922), *Kitabu'r-Redd 'alâ Ashâbi's-Sıfât*.¹⁵⁰
7. Yahya b. Huseyin b. Kasım b. İbrahim b. İsmail el-Hasenî Hâdî ile'l Hakk (220-298/835-910), *er-Redd ala Ehli'z-Zeyği mine'l-Müşebbihîn*.¹⁵¹

Mutezile

1. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820),¹⁵² *Kitabu'r-Redd ale'l-Müşebbihe, Kitabu'r-Redd alâ men Za'ame enne'l-Enbiyai Ihtelege fi Sıfati'llah*.¹⁵³
4. Ebu Bekir Asam (ö. 200/815) *Kitabu'r-Redd alâ Hişâm fi't-Teşbih*.¹⁵⁴
3. Ebu Bişr Süname b. Eşres en-Numeyrî (ö. 213/828), *Kitabu'r-Redd ale'l-Müşebbihe*.¹⁵⁵
4. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/850), *er-Redd ale'l-Müşebbihe*.¹⁵⁶
5. Amr b. Bahr Ebu Osman el-Cahız (159-255/766-870?), *Kitabu'r-Redd ale'l-Müşebbihe*.¹⁵⁷
6. Ebu Cafer Muhammed b. Abdullah el-İskafi (ö. 239/854), *Kitabu'r-Redd ale'l-Müşebbihe, Kitabu'r-Redd alâ Men Enkere Halka'l-Kur'ân*.¹⁵⁸

145 Şehristani, *el-Milel*, 74.

146 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; F. Sezgin, *GAS*, 1/561; Lecne, *Mucem*, 1/410.

147 Lecne, *Mucem*, 1/359.

148 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

149 Abdusselam Vecih, *Alâm*, 1108.

150 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309; Tusî, *el-Fihrist*, 49; Askalânî, *Lisanu'l Mizan*, 2/154; M Emin, *Âyân* 3/387.

151 Lecne, *Mucem*, 1/ 431-2; F. Sezgin, *GAS*, 1/566.

152 W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı, İstanbul, 1998), 234.

153 Sönmez Kutlu, a.g.m., 317.

154 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 298.

155 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 290; İ.A. "Sümame" maddesi, 11/232; Şehristani, *el-Milel*, 55.

156 Şemsuddin Muhammed Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Siyer Alam en-Nübela'* (Beirut, 1983), 11/174.

157 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 291-4; Zehebi, *Alam*, 11/530.

158 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 297.

7. Muhammed İbn Selmî (ö. 266/879), *er-Redd ale'l-Müşebbihe*.¹⁵⁹

7. Havaric; İbadiyye

Şia

Şia ile Haricilik arasındaki temel fikri tezdad, Haricilerin ümmetin, Şiiler ise imamın karizmatik tabiatına ağırlık vermeleridir.¹⁶⁰ Ayrıca Haricilerin, kendisine karşı isyan ettiği Hz. Ali'yi Şia mezhebinin, kendisine merkezi şahsiyet yapması, bir başka önemli farklılıktır.

1. Kasım b. İbrahim b. el-'Alevî er-Ressî (169-246/785-860), *el-Kâmilu'l-Munîr fi'r-Redd ale'l-Havâric*.¹⁶¹

2. Fadl b. Şâzân b. Halil en-Nişaburî (ö. 260/873), Harici alim Yeman b. Rebab'a karşı *Kitabu'r-Redd ala Yemân b. Rebâb el-Hâriciyyi*.¹⁶²

3. Ahmed b. Yahya b. Huseyn b. Kasım b. İbrahim el-Alevî Nâsir li-Dinillah (ö. 324/935), *er-Redd ale'l-İbâdiyye*.¹⁶³

Mutezile

1. Vasıl b. Ata (ö. 131/749'nun, Haricilerle münazaraları olmasına rağmen, onlara karşı reddiyesine rastlamadık.¹⁶⁴ Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820),¹⁶⁵ *Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Havâric*.¹⁶⁶

2. Bişr b. Mutemir (ö. 210/825), *Kitabu'r-Redd ale'l-Havâric*.¹⁶⁷

8. Mürcie

Şia

1. Zeyd b. Ali (ö.122/740), *Kitabu'r-Redd ale'l-Mürcie*.¹⁶⁸

2. Fadl b. Şâzân b. Halil en-Nişaburî (ö. 260/873), *Kitabu'r-Redd ale'l-Murci'e*.¹⁶⁹

Mutezile

1. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820), *Kitabu'r-Redd ale'l-Murci'e fi'l-Esmâ'*, *Kitabu'r-Redd ale'l-Mürci'e fi'ş-Şefâ'a*.¹⁷⁰

2. Bişr b. Mutemir (ö. 210/825), *Kitabu'r-Redd ale'l-Mürcie*.¹⁷¹

159 Kutluboğa, *Tâc*, 242-3; Watt, *Teşekkül*, 348.

160 Watt, *Teşekkül*, 44.

161 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; F. Sezgin, *GAS*, 1/561; Lecne, *Mucem*, 1/410.

162 Eşari, *Makalat*, 1/198; Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409; Watt, *Teşekkül*, 20

163 Abdusselam b. Abbas Vecih, *Alâmu'l-Muellifîn ez-Zeydiyye* (Amman, 1999), 203; Lecne, *Mucem*, 2/68.

164 Ebu Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred (610-685), *el-Kâmil* (Beyrut, 1986), 3/ 1078.

165 Watt, *Teşekkül*, 234.

166 Sönmez Kutlu, a.g.m., 317.

167 Şehristânî (479-548), *el-Milel ve'n Niha*, 50; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 263.

168 Abdusselam Vecih, *Alâm*, 441; Fuat Sezgin, *GAS*, 1/323.

169 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

170 Sönmez Kutlu, a.g.m., 317.

171 Şehristânî (479-548), *el-Milel*, 50; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 263.

3. Mutezile'nin Basra Mektebi'nden olan Ebu Huzeyl Allâf (ö.134-235/751-849),¹⁷² *Kitabu'r-Redd ale'l-Gaylaniyye fi'l-İrcâ'*¹⁷³

4. İbrahim Nazzam (ö. 220-230/835-845 arası), *Kitabu'r-Redd ale'l-Murci'e*.¹⁷⁴

5. Ahmed b. Ali Ibn İhşîd (ö. 326/938), *Kitabu'r-Redd ale'l-Hâlidî fi'l-İrcâ'*.¹⁷⁵

9. Haşviyye

Şia

Fadl b. Şâzân b. Halil en-Nişaburî (ö. 260/873), *Kitabu'r-Redd ale'l-Haşviyye*.¹⁷⁶

Mutezile

Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820) *Kitabu'r-Redd ale'r-Râfıza ve'l-Haşviyye*.¹⁷⁷

B. İslam Dışı Fırkalar

1. Mecusiyya, Seneviyye, Maneviyye, Mazdekiyye, Zenâdika, Dehriyye

Şia

1. Hişam b. Hakem (ö. 199/816), *Kitabu'r-Redd ale'z-Zenadika, Kitabu'r-Redd 'alâ Ashabi'l-İsneyn*.¹⁷⁸

2. Kasım er-Ressî (169-246/785-860), *er-Redd ale'z-Zindîk İbni'l-Mukaffa'*.¹⁷⁹

3. Fadl b. Şâzân en-Nisâbûrî (ö. 260/873), *Kitabu'r-Redd ale'd-Dâmiğati's-Seneviyye*.¹⁸⁰

4. Ebu'l Hasan Ahmed b. Yahya er-Ravendî (205-245/820-859), *Kitabu'r-Redd ale'z-Zenadika*.¹⁸¹ Ebu İsa el-Verrâk (ö. 247/861), *Kitabu'r-Redd ale'l-Mectûs*.¹⁸²

5. İmam Hüseyin el-'Ayyânî (356-404/929-1018), *er-Redd ale'l-Mulhidîn, er-Redd ala 'Abedeti'n-Nucûm ve Ğayrihim mine'l-Mulhidîn*.¹⁸³

172 İbn Murteza, *Tabakat*, 44; Ebu Zehra, *Tarihu'l Cedel*, 213.

173 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 285-6; Osman Aydınlı, *Farklılaşma Süreci*, 14; Ebu Mansur Ahmed b. Ali b.Ebi Talib et-Tabersi, *el-İhticâc*, thk. Seyyid Muhammed Bakır el-Musevi el-Horasanî (Meşhed, 1401/1981), II/381-385.

174 Şehristani, *Milel*, 42; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 387-8.

175 İbn Nedim, *Fihrist*, 303-4.

176 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

177 Sönmez Kutlu, a.g.m., 317.

178 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 258; Necaşi, *Rical*, 2/397.

179 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; F. Sezgin, *GAS*, 1/561; Lecne, *Mucem*, 1/410.

180 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

181 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 301-2.

182 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 301.

183 Abdusselam Vecih, *Alâm*, 385-6.

Mutezile

1. Yabancı din, inanç ve fikirlerle mücadele eden Mutezile'nin ilk alimi ve Basra Mutezilesi'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ (80-131/699-749), *er-Redd ale'l-Maniyye*.¹⁸⁴
2. Ebu Bekir Asam (ö. 200/815), *Kitabu'r Redd ale'z Zenâdika*.¹⁸⁵
3. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820), *Kitabu'r-Redd alâ Cemî'î'l Mülhidîn, Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Milel, Kitabu'r-Redd ale'z-Zenadika*.¹⁸⁶
4. Harun Reşid (786-809) tarafından Rafizilik suçu ile hapsedilen Bağdad Mutezile Mektebi'nin kurucu şeyhi olan Bişr b. Mutemir (ö. 210/825), *Kitabu'r Redd ale'l-Mecûs, Kitabu'r-Redd ale'l-Müşrikîn*.¹⁸⁷
5. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/850), *Kitab fi'r-Redd ale'l-Mecûs*.¹⁸⁸

2. Ehl-i Kitab; Yahudiler, Hirstiyanlar

Şia

1. Zeydi Şii Kasım b. İbrahim er-Ressî (169-246/785-860), *er-Redd ale'n-Nasârâ*.¹⁸⁹
2. Şi'a'nın önde gelen kelimcilerinden Ebu İsa el-Verrâk (ö. 247/861), Yahudilik,
3. Hirstiyanlık ve Mecusilik üzerinde mutehassıs alimdir. *Kitabu'r-Redd ale'n-Nasâra el-Kebîr, Kitabu'r-Redd ale'n-Nasârâ el-Evsat, Kitabu'r-Redd ale'n Nasârâ el-Eşğar, Kitabu'r-Redd ale'l-Yahûd*.¹⁹⁰
4. Ebu Sehl İsmail Nevbahtî (ö. 310/922), *Kitabu'r-Redd 'ale'l-Yehûd*.¹⁹¹

Mutezile

1. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820), *Kitabu'r-Redd ale'n-Nasârâ*.¹⁹²
2. Mülhid filozof ve diğer Semavi dinlere karşı büyük mücadele verenlerden birisi, Ebu Musa el-Murdâr (ö. 226/841), *Kitabu'r-Redd ale'n-Nasârâ*.¹⁹³

184 Maniye/Maneviye/Manheizm, Sasani İrânın'da Mani b. Fatak b. Babek b. Ebi Berzam (M. 216-276), tarafından kurulmuştur. İbn Nedim, *Fihrist*, 284; Abdullah Selûm es-Sâmarâî, *el-Ğuluv ve'l Fırakıl Ğâlîyye fi'l Hadâret'l İslâmîyye* (y.y., t.y.), 22; Ahmed Emin, *Duha'l İslam* (Mısır, 1936), 3/97; Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci* (Ankara, 2001), 103; Mahmut Ay, *Mutezile ve Siyaset* (Ankara, 2002), 249.

185 İbn Nedim, *Fihrist*, 298.

186 İbn Nedim, *Fihrist*, 299-300.

187 eş-Şehristânî (479-548), *el-Milel*, 50; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 263.

188 Şemsuddin Muhammed ez-Zehabi, *Alamu'n-Nubelâ'*, (Beyrut, 1988), 11/174.

189 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; F. Sezgin, *GAS*, 1/561; Lecne, *Mucem*, 1/410; Bu reddiye neşredilmiştir. Hakkında bkz. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hirstiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Konya, 1989), 48.

190 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 301.

191 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309; Tusî, *el-Fihrist*, 49; Askalânî, *Lisanu'l Mizan*, 2/154; Muhsin Emin, *Ayân* 3/387.

192 İbn Nedim, *Fihrist*, 299-300.

193 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 289.

3. Ebu Huzeyl Allâf (ö.134-235/751-849), tercüme faaliyetlerinin ve Yunan, İran, Hind, Hıristiyan ve Yahudi gibi yabancı din, inanç ve fikirlerinin İslam'a yoğun şekilde girdiği ve bazı İslamî prensiplere hücum ettiği bir dönemde yaşamış ve onları derinlemesine öğrenmiştir. *Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Edyân, Kitab alâ Ammâr en-Nasrânî fi'r-Redd ale'n-Nasâra*.¹⁹⁴

4. Ebu Osman Amr İbn Bahr el-Cahız (ö. 255/869), *el-Muhtâr min Kitabi'r-Redd ale'n-Nasârâ*,¹⁹⁵ *er-Redd ale'n-Nasârâ*.¹⁹⁶

5. Muhammed Subr (ö. 380/980), *Kitabu'r-Redd ale'l-Yahûd*.¹⁹⁷

3. Felsefe, Ehlu'l-Ehva ve'l-Bide', Putperestlik, Dehriyye

Şia

1. Hişam b. Hakem (ö. 199/816), *Kitabu'r-Redd alâ Aristotalîs fi't-Tevhîd*.¹⁹⁸

2. Fadl b. Şâzân en-Nisâbüri (ö. 260/873), *er-Redd ale'l-Felâsife, Kitabu'r-Redd ala Ahmed b. Yahyâ, Kitabu'r-Redd ale'l-Musellese*.¹⁹⁹

3. Ebu'l Hasan Ahmed b. Yahya er-Ravendî (205-245/820-859), *Kitabu'r-Redd ala Men Nefâ el-Ef'âl ve'l-Arâd, Kitabu'r-Redd 'alâ Men Kâle bi-Remyi'l-Hareketi bi-Basarihi*.²⁰⁰

4. Ahmed b. Sehl Ebu Zeyd el-Belhî (234-322/848-933), *er-Redd ala 'Abedeti'l-Evsân*,²⁰¹ veya *er-Redd ala 'Abedeti'l-Esnâm*.²⁰²

5. Ali b. Ebi Sehl Hatim b. Ebi Hatim el-Kazvîni (ö. 350/961), *Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Bide'*.²⁰³

6. Bilal b. Ali el-Ezdî (ö. 352/963), *Kitabu'r-Redd alâ Aristotâlîs, Kitabu'r-Redd ala Ashabi'l-İctihâd fi'l-Ahkâm*,²⁰⁴ *Kitabu'r-Redd ala Muhammed b. Bahr er-Rehn, er-Redd ala Aristotâlîs, er-Redd alâ Men Yekûl Enne'l-Ma'rife min Kabli'l-Vucûd*.²⁰⁵

7. Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Kuzâ'a es-Safvânî (ö. 358/969), *Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ'*.²⁰⁶

194 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 285-6; Osman Aydın, *Farklılaşma Süreci*, 14; et-Tabersi, *el-İhticâc*, II/381-385.

195 Bu eseri, J. Finkel, *Selâs Resâil* adıyla Kahire'de yayınlamıştır.

196 Zehebi, *Alam*, 11/530.

197 Kutluboga, *Tâc*, 266.

198 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 258; en-Necaşi, *Ricalu'n Necaşi*, 2/397.

199 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/ 409.

200 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 301-2.

201 Lecne, *Mucem*, 2/65.

202 Muhsin Emin, *Ayân*, 3/219.

203 Necaşi, *Rical*, 2/93; Lecne, *Mucem*, 2/211.

204 Necaşi, *Rical*, 2/95-7.

205 Lecne, *Mucem*, 2/109.

206 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 336; Tusi, *el-Fihrist*, 208; Necaşi, *Rical*, 2/316; Lecne, *Mucem*, 2/

Mutezile

1. Dırar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820), Ebu Bekir Asam (ö. 200/815), *Kitabu'r-Redd ale'd-Dehriyye*.²⁰⁷
2. Dehriyye'ye karşı mücadele veren önemli şahsiyetlerden birisi de İbrahim Nazzam (ö. 220-230/835-845 arası) *Kitabu'r-Redd ale'd-Dehriyye*,²⁰⁸ *Kitabu'r-Redd alâ Cemî'i'l-Mülhidîn*, *Kitabu'r-Redd alâ Ehli'l-Milel*, *Kitabu'r-Redd ala Ashabi't-Tabâi'*, *Kitabu'r-Redd alâ Aristâlis fi'l-Cevâhir ve'l-Arâd*.²⁰⁹
3. Ebu Musa el-Murdâr (ö. 226/841)'dır. *Kitabu'r-Redd ale'l-Mülhidîn*.²¹⁰
4. Ebu'l Huzeyl el-Allâf (ö. 235/850), *Kitabu'r-Redd ale'l-Mulhidîn*, *er-Redd ale's-Süfestâiyye*.²¹¹

4. Muhtelif Konularda Yazılan Reddiyeler

Şia

1. Ebu'l Hasan Ahmed b. Yahya er-Ravendî (205-245/820-859), *Kitabu'l-Ahbar ve'r-Redd alâ men Ebtale't-Tevâtür*.²¹²
2. İbn Tacir Cafer b. Ahmed b. Eyyub, Ebu Said es-Semerkindî (ö. 280/893), *Kitabu'r-Redd alâ men Za'ame enne'n-Nebiyye Kâne alâ Dîni Kavmihi Kable'n-Nübüvve*.²¹³
3. S'ad b. Abdillâh b. Ebi Yusuf b. Ebi Halef el-Eş'arî el-Kummî (ö. 301/913), *Kitabu'r-Redd alâ Ali bin İbrahim b. Haşim fi Ma'nâ Hişâm ve Yûnus*.²¹⁴
4. Ebu Sehl İsmail Nevbahî (ö. 310/922), *Kitabu'r-Redd 'ala İsa b. Ebân fi'l Libas*.²¹⁵
5. Muhammed b. Halil es-Sekkâk (ö. 179/795), *Kitabu'r-Redd 'alâ Men Ebâ Vucûbe'l-İmâmeti bi'n-Nâss*.²¹⁶
6. İbn Ali b. Hazma b. Hasan b. Ubeydillâh b. Abbas b. Ali b. Ebi Talib (ö. 330/941 civarı), *er-Redd ala Muhammed b. Cafer el-Esedî*.²¹⁷
7. Muhammed b. Bahr b. Sehl eş-Şeybânî Ebu'l Huseyn er-Ruhnî (ö. 340/951), *er-Redd ala men Enkere'l-İsnâ 'Aşere ve Mu'cizâtilim*.²¹⁸
8. Ebu Hanife Kadı Numan b. Hayyûn (ö. 351/962), *er-Redd alâ Ebî Hanîfe*, *er-Redd ala Mâlik*, *er-Redd ale's-Şafi'*, *er-Redd alâ İbn Sureyc*.²¹⁹

207 İbn Nedim, *Fihrist*, 298.

208 Şehristani, *el-Milel*, 42; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 387-8.

209 İbn Nedim, *Fihrist*, 299-300.

210 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 289.

211 Zehebi, *Âlam Nübelâ'*, 11/174.

212 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 301-2.

213 Lecne, *Mucem*, 1/368-9.

214 Tusi, *el-Fihrist*, 75; Necaşi, *Rical*, 1/403; Lecne, *Mucem*, 1/385-6.

215 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309; Tusî, *el-Fihrist*, 49; Askalânî, *Lisanu'l Mizan*, 2/154.

216 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 207.

217 Lecne, *Mucem*, 2/102.

218 Lecne, *Mucem*, 2/132.

219 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/415.

9. İbn Kuzağa es-Safvânî (ö. 358/969), *Kitabu'l-Mut'a ve Tehlîlihâ ve'r-Redd alâ men Harremehâ*.²²⁰

Mutezile

1. Silahlı ayaklanmayı tecviz edenlere karşı Ebu Bekir Asam (ö. 200/815), *Kitabu'r-Redd alâ Men Kâle bi's-Seyf*.²²¹

2. Ebu Huzeyl Allâf (ö.134-235/751-849),²²² *Kitabu'r-Redd alâ Mukîf el-Medînî*.²²³

3. İlham aldıklarını iddia edenlere karşı Amr b. Bahr Ebu Osman el-Cahız (ö. 255/7870), *Kitabu'r-Redd alâ Ashabi'l-İlhâm*.²²⁴

Sonuç

Ulaşabildiğimiz İslam bibliyografya kaynaklarının taranması sonucu Şia ve Mutezile mezheplerinin reddiye bibliyografyasını tespit etmeyi amaçladık. İsimlerine ulaşamadığımız eserler bulunabilir, fakat bunların çok az sayıda olacağı düşüncesindeyiz.

Bu bibliyografyayı, muhatap kesimlere göre tasnif ettik. Bu tasnifden şu sonuçları çıkardık:

Şia, iç tehdit olarak gördüğünden kendi fırkalarına karşı çok sayıda reddiye yazmıştır. Kendileri dışındaki mezheplerden Mutezile'ye karşı en çok reddiye yazmıştır. Mutezile'nin, Şia'ya karşı, üç adetten fazla kayda değer reddiyesine rastlamadık.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin, Mürcie ve Kaderiyye'ye yazdığı reddiyeleri Şia'nın en erken reddiyeleri olarak tespit etmek mümkündür. Mutezile'den en erken reddiye Vasil b. Ata (ö. 131/748), Maniliğe karşı yazmıştır.

Şia'nın, Muezile'ye karşı en erken reddiyesini Seytanu't-Tâk (ö. 160/777), yazmıştır. Şia, her asırda Mutezile'ye karşı çok sayıda reddiye yazarken Mutezile'nin, Şia ismi ile hiç bir reddiyesine rastlamadık.

220 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 336; Tusi, *el-Fihrist*, 208; Necaşi, *Rical*, 2/316; Lecne, *Mucem*, 2/128

221 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 298.

222 İbn Murteza, *Tabakat*, 44; Ebu Zehra, *Tarihu'l Cedel*, 213.

223 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 285-6; Osman Aydınlı, *Farklılaşma Süreci*, 14; et-Tabersi, *el-İhticâc*, II/381-385.

224 Osmaniler, 36/656'da öldürülmesinden sonra Halife Osman'ın Mısır'da ortaya çıkan taraftarlarının ismidir. Bu kişiler, Muaviye taraftarı olmayıp Hz. Osman'ın meşru halife olduğunu, katilinin tel'in edilmesi gerektiğini düşünen ve Hz. Ali'yi desteklemeyen kişilerdir. Bkz. Watt, *Teşekkül*, 90-1. Osmanîye ismi, Cahız (ö.255/869) ile irtibatlıdır. Cahız, Osmanîye'yi Rafıza'ya karşı savunür. Osmaniler, Hz. Ali'nin Rafizilerce haksız yüceltilmesine karşı dururlar. Watt, *Teşekkül*, 207-8; Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara, 2002), 33.

